

Т.САТЫЛГАНОВДУН ЫРЛАРЫ МЕНЕН КОМУЗ КҮҮЛӨРҮНҮН ТАРЫХЫ

ИСТОРИЯ ПЕСЕН И МЕЛОДИЙ НА КОМУЗЕ Т.САТЫЛГАНОВА

THE HISTORY OF THE SONGS AND MELODIES OF THE KOMUZ AFTER T. SATYLGANOV

Аннотация: Макалада Т.Сатылгановдун ырлары жана комуз күүлөрүнүн тарыхы анализделген. Күүлөрүнүн ар биринин маани-маңызы жана тарыхы туурасында айтылып, кийинки кыргыздын элдик музыкасынын өсүп-өнүгүшүнө кошкон салымы тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье проанализирована история песен и мелодий Т.Сатылганова. Сказано о значении и происхождении каждой мелодии и их вкладе в развитие кыргызской народной музыки.

Abstract: The article analyzes the history of songs and melodies of T. Satylganov. It is said about the meaning and origin of each melody and their contribution to the development of Kyrgyz folk music.

Түйүндүү сөздөр: учур кыйыры, бел-белесинен, акыр-аягы, мыйзам ченем.

Ключевые слова: зачин, конец, моменты, гребень закономерность.

Key words: treat the ends of the moment, ridges, finally, law, rule.

С.Токтогулдун күүлөрүнүн ичинен “Кербез” күүсүнүн тарыхына кайрыла кетпесек болбос. “Кербез” деген сөздүн түпкү маанисин кесе аныкташ мүмкүн эмес, аткени бул термин көп кырдуу түшүнүктөргө тарамдап кетет. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө создүгүнө” негиздесек, “кербез” – “чычайган”, “керкейген”, “көйрөң”, дегендей бир жактуу аныктамага такалат. Деген менен, “Кербездердин” түмөн-түркүн ой кырлары бар, ал күү өнөрүндө кылактап, кызыккандарды кыйла жерге алып барат. “Кыз кербез”, “Бала кербез”, “Карылардын кербези”, “Терме кербез”, “Аламан кербез”, “Жол кербез”, “Курма кербез”, “Кербез”... Булардын аты да заты да айырмалуу өз алдынча чыгармалар. “Кербездер” дүйнөсүн тоо булбулу Токтогул таңшыткан, топ жыйында черткен эсил Токтогдун эчен “Кербездери” (“Арман кербез”, “Мырза кербез”, “Терме кербез”, “Чоң кербез”, “Кымызга кербези”...) эл ичинде ырдалып, чертилип келе жатат.

“Кербезди” Током көбүнесе “айтым” күүлөр жанрында аткарган болсо, Муратаалы, Карамолдо, Ыбрай ж.б. кадыресе “кара” күүлөр борумунда чертишкен. Атай кол ойнотуп комузуна басым жасаса, комузчулардын соңку куудулу Мыктыбек Үмөтаалы уулу угармандарын кыраан-каткы күлкүгө бөлөп чертчү. Арийне, аткаруучулукка жараша күү ар түркүн образдар менен шөкөттөлүп (не карандай кара күүдө, айрымдары ыр менен коштолуп, кээсинде ыр тексти кайрыктар менен кооздолуп) угарман-көрөрмандарын таап келген.

1928-жылы күзүндө А.Затаевич Пишпекке келип, Токтогулдун өзүнүн аткаруусунда 18 күүсүн, анын ичинде “Мырза кербез”, “Терме кербез”, “Кербез” аттуу күүлөрүн жазып алып нотага түшүрөт. Кийинчерээк 1940-жылдары В.Виноградов Токтогулдун шакирттеринин аткаруусунда акындын мурастарынын ичинен “Кербез” (Алыкул, Коргоол), “Арман кербез” (Алыкул, Коргоол), “Чоң кербез”, “Келгендеги кербезим”(Атай) үн тасмага (магнитофон) жана кагаз бетине түшүргөн. “Кербез” темасына күү атасы Карамолдо да кайрылып, “Жаш кербез”, “Чоң кербезди” классика бийиктигине жеткирген. Кара күүдөгү “кербездерди” кыргыз мамлекеттик радио комитети үн тасмага 1960-жылдардан баштап жаздырган. Элеттик өнөрпоздордон элдик ырлар, күүлөр үн тасмага түшүрүлүп, музыкалык “Алтын казынада” сакталып тургандыгы, келечек муундар үчүн табылгыс зор байлык экенин сыймык менен эскеребиз.

Чоң кербез

Эсил Токоң чарчабай күүнү чертип элге эрмек болуп отургандагы кезек “Чоң кербези”:
Мына эмесе бул “Кербез”
Чогулган топто чарчабай,
Токоң черткен “Чоң кербез”.
Кол ойнутуп ар түрдүү,
Кооз чертчү мол кербез...—деп чертсе.

Атай андан ары улап:

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси.
Тоодо булбул үндөгөн,
Токтогулдун кербези.
Томуктай баштан жан кетсе,
Толгонуп эки келбеси...—
дегенди Токомдун атынан кошумчалайт.

Алымкул төкмө:

“Аман бол, кыргыз элим!” деп,
Сайраганда кербезим.

Ардагым жалгыз Топчубай,
“Атакелеп!” чыркырап,
Апасын ээрчип буркурап,

“Зарлаганда кербезим”...—деп, устатынын атынан “Чоң кербезди” келиштире аткарган. Кара күүнүн камбылы Карамолдо “Чоң кербезди” радио тасмасына жаздырып жатып (28.03.61), күү баянына келгенде: “Байманаптардын бой көтөрүп, теңирин тааныбаган, кедейлерди теңине албаган текебер кулк-мүнөзүн кошуп сүрөттөгөн”, - деп маалымат берген.

“Келгендеги кербезим” деген күүсүнө таянсак, Токомдун бул күүсүндө кайрылсак өмүрүнө өчкүс так салган Сибирдеги сүргүн азабы ыр менен эскерилди, күү менен жарыя салынды. Акын 1898-жылы кармалган, бирок качан, кайсыл жылы эл-жерине келгени бүдөмүк. Илимпоздордун кээ бири он эки жыл сүргүндө болтуруп, үч жолу качырса, кээ бири андан азайтып, сүргүндө жети жыл жүргүзүп, эки качырышат. Бул чаташ маселени тактоого аракет жасаган жазуучу илимпоз Жаки Таштемир уулу Током Сибирден качкан (“СК”9.08.88) аттуу макала жазып, далилдүү бир канча фактыларды сунуш кылгандыгы маалым.

“...Токтогул экинчи камалганда Наманганга барып, Маргалаңдан адвокат алып келген. Түрмөдөн бошонуп чыгууга күбө болгон Алымкул Мырзабек: “Токтогул үч жарым жылда Сибирден келген” деп кесе айткан. Таштемиров андан ары карай оюн улап, Токтогул Анжиян козголоңуна (1898-жыл август айы) байланыштуу кесилип, үч жарым жылда келген деп жазат. Ал 1902-жылга туура келет.

Дагы бир жагдайды айта кетсек болот: Тер-Жайлактагы Раймбектин ашындагы окуяны акындар алма-телме ырдап келишет. Ал ашка Токтогул да катышат. Аш 1905-жылы өткөрүлгөн... “Мундуу комузчу улам башкалап, улам түрлөнтүп, кайрыктан кайрык улап, мааниден маани толгоп, түркүн асем тербеп чертип жатты. Учү-кыйыры түгөнөрү билинбейт: улам күңгүр кагып, бир мукамы өксөсө, бир мукамы талый, бир мукамы эрип эчирсе, бир мукамы өңгүрөй... муңканды комуз, муунуп турду мундуу комуз.

Акындын “Келгендеги кербезин” шакирттери Калык, Алымкул, Коргоол жана Асылбек Эшмамбет уулу, Асек Жумабай уулу аткарып, чертип, ырдап келген.

Эки колуң кишендеп,
Байлаганда кербезим.
Элден бөлүп башымды,
Айдаганда кербезим.
Элпек тартып кызыл тил,
Сайраганда кербезим.

Эки көзүм түрмөдө,
Жайнаганда кербезим.

Боз тоголок бүргөлөр,
Салгандагы кербезим.
Боздоп ыйлап түрмөдө,
Жаткандагы кербезим.
Боору ооруп барышна,
Баккандагы кербезим.
Боорум кыргыз элимди,

Тапкандагы кербезим...— деп Токомдун “Келгендеги кербезим” күүсүнүн тарыхы шакирттеринин аткаруусунда ушундай баяндалган.

“Кымызга мас кербезим”. Таасын комузчу Мекиш Баата уулу 1962-жылы 13-июлда радионун музыкасынын казынасына 35 күү тапшырган. Алардын ичинде “Аламан кербез”, “Сылама кербез”, “Чоң кербез” жана “Кымызга мас кербезим” аттуу күүлөрдү Токтогулга тандык деп түшүндүрмө берген.

Айрым илимпоздор болжогондой, Токтогул ыраакы түнт токойлуу Сибирден жалгыз качкан эмес. Жаки Таштемир уулунун жазганына кайрылсак, Токомдун жанында жол билги орус, казактардан сапарлашы болгон. Түрмөдөгү акыркы күндөрү Токтогул карагай кескен жумушта иштеп, “кара сан” менен сыркоолоп, жүн тыткан фабрикага которулган. Токтогул мына ушул жайдан качкан. Эгер жалгыз качса, Сибирдин түнт токоюнда адашып, жөө-жалаң самаган жерине жетмек эмес. Жети-сегиз качкын кол кармашып жолго чыккан. Карындары ач, кийимдери тытык, сенделген качкындар өлө-тала казак жерине жеткен. Карагайдан чапкан комузу колунда, ыр нөшөрү оозунда Током мал баккан казактарды бат эле өзүнө имерип, аралашып кетет. Казак туугандар бар тамагын дасторконго жайып, ысуулай аш коюп, аяк толо кымызга каалаганча кандырат. Ач өзөк шордуулар кылкылдата кымызды жута берип мас болуп, кудукка жакын жерде томурайып-томолонуп уктап калышат. Буларды коргон малчы казактар эртесинде кайра чакырып келишет да кой союп, сорпо ичирип, тамакка тойгузуп жолго салышкан.

Карагай комузун какшата черте олтуруп, кымызга мас болуп томурайып уктап жаткандарды туурап, куудулданып, олтургандарды зоокко тойгузуп, сүргүн сапарындагы алгачкы черткен күүсү – “Кымызга мас кербезим”. Качкындардын арасында алайлык Айдаралы жеген жигит бар эле. Током менен Кетмен-Тобөгө бирге келип, жаз чыкканча туруп, элине кетеринде: “Эсил Токомдун алдына ат миңгизип, ак калпак кийгизип, казак туугандар узатып койгон”, - деп айткан экен ал.

Кийин-кийин бул күүнү аткара алдында алда-нелер оюна тушүп, башынан өткөргөн бала күндөрүн, жан кейиткен жапа күндөрүн эстеп, өзү да айтып, ыйлап жиберчү. Кайта туруп, угармандарды убайымга сала бербейин деп, качып келаткандагы кымызга тоюп ныксырап, көрүнгөн жерде томурайып, мас болуп жаткан сапарлаштарынын жүрөгүн жомоктоп, борсулдап күлүп, каткырыка бөлөп койчу экен.

“Арман кербези”. Жаратылыш пендесине жашоонун ырыскысын шыпаа кылып, ал барып, акыры карылыктын капканына чабылат. Карыштыра чапкан капкан: ооздон отуз эки тишти күүп, белден кубат-күчтү сыгып, беттин этин шылып, көздүн курчун кетирип, акылдан айнытып, улам куушуруп, кысып, шалдыратып, акыр-аягы көрөр күнүн, ичер суусун түгөтүп, көөдөндөн жанды алып тынат. Мына ушул карылыктын бел-белесинен ким кыйгап өтө алган? Жошоодогу мыйзам ченемге кайдыгер караган пенде болбосо керек. Акындар ыры менен, аспапчылар күүсү менен карылыктын азап-тозогун ар качандан бир качан жарыялап келишкен.

Шибер тозогу Токтогулду мезгилинен эрте карытты (Шиберге айдалганда акын 34 жашта, Шиберден улгайганда качып келген). Ошол тозоктуу күндөрүн “Арман кербезине” салып, карылыгын “Көксөө кербезге” көтөрүп чыккан. Акындын шакирттери Алымкул,

Коргоол, Калыктар устатынан каалаган мурастын сынын, сырын бузбай, а дегенде кол ойнотуп күү чалып, анан ыр менен улап, айтым күүлөр насилинде бүгүнкү күнгө жеткирген.

Эргип бир гана черттим э-и-ий, Токтогул,
Бүгүн мен эсил жашты жоктодум.
Эртеге кеткен балалык э-эй,
Чиркин ай, эстесем келбейт окшодуң?

Картайып гана кеттим э-и-ий, Токтогул,
Кара чачым ак болуп,
Бүгүн мен кайран жашты жоктодум.
Канаттуу куштай балалык э-эй,
Бүгүн сен кайрылып, келбейт окшодуң!

Бул кезекте байкасам,
Кереги оттоп мал болдум.
Кезегим кетип башымдан,
Кебимди таппай дал болдум.

Келин-кыз түгүл бул кезде,
Кемпириме зар болдум.
Керилген жаштан айрылып,
Кебимди таппай дал болдум.

Буруп чертчи Токтогул,
Булбул жаш, бурулуп келбейт окшодуң.
Бууру болсом мейличи,
Мен буралаган жашты жоктодум... -- деп “Арман күүсүн” карылыгын ыр күү менен армандайт.

Токтогулдун “Чайкама”. Күүнүн аталышын музыка иликтөөчү “Чайкама” деп атаган. Токтогулдун аткаруусунда “Чайкама” айтым куудул күүлөр турпатында шайыр, шайдоот, шаңдуу чайкап чертилген күү катары сыпатталат. Токтогулдан кийин шакирттери Коргоол, Атай, Калык, Алымкул, Шекербектердин аткаруусунда “Чайкама” атпай журтка тараган. “Чайкаманын” жаралышы тууралуу окурмандарга төмөндөгү окуяны тартуулаган болучу. Кыргыздын төр, жайлоосу толукшуп турганда, көк шибери жайкалып, сабада кымыз чайпалып, келген элге мелт-калт кесе сунганда Токтогул төрдө олтуруп, комузун күүлөп, “Чайкама” деген күү чыгардым эле, ошону чертип берейин” – десе, “кыргыз акам хам чайхананы билар экан?” дешет соодалап келген сарттар, алдыга жайылган чай-дасторконду көрүп. Током оң жеңин түрүп, кол ойнотуп, үнүн коштоп турган кези:

Ой,ой ой э-ээ!

Ой, ой, ой э-ээ!

Күдү-күдү-күдү-күдү, ээ!—деп, комуздун бетине сөөмөйүн койкоктотуп, төмөн-ылдый жылдырып чертип жатса: “Караң, караң, бормокларин коран, коендун кулагындай кымыллап кетар экен” – дешиптир таң калыша.

Током ырдай баштайт:

Ээ, күүнүн башы “Чайкама”,
Жигитинди дуулай бер,
Эч нерсени байкаба,
Өтүп кеткен өмүрүң.
Өкүнсөң келбейт кайтара
Эй, эй, эй!—

десе, кара сакал сарт мындай дейт: “Тугру айтасиз, каллаң өтса кайта келмайду.”

Чарчабай ырдайм жалпыңа.

Асыл күүм “Чайкама”,
Алтын күүм “Чайкама”,
Баатыр күүм “Чайкама”
Алтын баштын барында,

Эчтемеден тартынба.. - деп, Токомдун “Чайкама” күүсү ушундай баяндалып айтылып келет.

“Тогуз кайрык” Токтогул Шибер сүргүнүнөн келгенден кийин көп жыйындын алдында комузун күүгө келтире олтуруп: “Башымдан өттү миң кайгы. Алардын баарын санаганга ал жетпес, тогузун гана кайрып берейин комузга”- деп , “Тогуз кайрык” күүсүн чертип, баяндарын бирден санап айтып берүүчү экен:

Биринчи кайрык: колу-бутум байланып, абакты көздөй айдалдым. Ботосу өлгөн төөдөй боздоп апакем калды. Кучагынан чыгарбай аялым турду буркурап, “атакелеп” бакырып балдарым турду чыркырап. Шамшыкал калып аркамда Ак-Байтал белин ашканда, бардыгы менен тирүүлөй ажырашып жатканда, кордукка шонтип батканда жаралган алгачкы кайрык ушул.

Экинчи кайрык: абакта жаттым алсырап, эки көзүм жалдырап, тил билбеген солдаттар тикелей турат балдырап, алдым сыздайт темир тор, адамда болбос мындай кор. Ичим күйүп өрт болуп, элиме качан жетем деп, эки көзүм төрт болуп, кусалыктан жаралган бул кайрык.

Үчүнчү кайрык: кол-бутта кишен шалдырап, козголо албай жалдырап, кол муштумду мындай кой, кароолдо карабин менен ургулап, бул азапка чыдабай эчендер өлдү тырпырап...Эрлердин сөөгү коюлбай карышкыр кузгунга жем болгондогу кордук —бул өзүнчө кайрык.

Төртүнчү кайрык: Красноводск – Астрахан аралыгын арты албай, зор толкунга кабылып, оодарылып кетет деп, оор жүктөн арылып кемерлер кетсин дегенби, ичиндеги күнөөкөрлөрдүн колу-бутун байлап деңизге ыргыткандагы кордук-ал да комуздагы бир кайрык.

Бешинчи кайрык: мындай азаптарга чыдабай качып чыктык сүргүндөн. Жолду билген эч ким жок, караңгыда калгансып, каңгып жүрдүк канча күн. Кычыраган кышында жылаң аяк, жылаң баш колго түшүп кайрадан, кордукту көрүп сабалып, кайтадан камалганы кармалып азап менен тозокту айткандагы – бул кайрык.

Алтынчы кайрык: Маскөөдөн Сибирге кайра айландык. Азап-тозок-ажал ал кымдан, кара жаман илдетине боо-боо болуп кайрылганыбыз, кара жанга күч келип кайгырып ый-мунга батканбыз алтынчы кайрыкта чертилет.

Жетинчи кайрык: карагай кыйып, кен казганбыз, кен менен бирге жер алдында калганбыз, канчаларыбыз тирүүлөй көргө көмүлгөнбүз... Көзүм көргөн бул кордук көөнөрбөс комуз кылында дагы бир кайрыкта жарыя.

Сегизинчи кайрык: Шибер тозогуна Хоритон, Семен досторумдун качырганы, ал ишине ачендиктерден жашырганы, ач бел, куу жолдо адашканмын, акыры Ала-Тоо мекенимди тапканымды дагы бир кайрык кабарлайт.

Тогузунчу кайрык: Эңсеп келип элимди таптым, эчен кордук артыма капшырдым, жараткандын бул буйругуна да каниет. Кордугумдун аягы үзүлбөптүр, атаганат! Алдымдан тосуп чыкчу жалгыз баламдын көрүн калдым кучактап, көзүнөн ажыраган энемдин ыйы аралаш жашы турду буурчактап, каалап алган өмүрлүк жарымды таппай калдым кылчактап... Каңырыкты түтөткөн бул азап тогузунчу кайрыка катылганын айтам да деп, Эсил Током “Тогуз кайрыкты” чечмелеп, топ жыйынга тозокторун жар салуучу.

Тогуз кайрыкты Токтогул кара күүдө ушул бормодо баян этип, түрлөнтө шилтеме аркылуу кол ойнутуп, тула бою күлкүгө шыкап, куудулданып черткен. Тогуз кайрыкта керек учурда ырдап коштогон:

Тогуз толгоп кайрысам,
Торгой болот комузум.
Койгуласам тепкегин,

Кошо кетет добушун.

“Дуу-дуу” бир кайрык,
“Тырпа-тырпа” бир кайрык.
Үшкүргөндө үч кайрык,
Мындан ары төрт кайрык.

Черте түш, черте түш,
Беш кыйкырыкка жете түш.
Алты кайрык бир толгон,
Мына түштүм чоң жолго.
Калайык бар-элим бар,
Кайран күүм кор болбо!

Жети кайрып жайланып,
Жетигендей айланып.
Сегиз кайрып черткенде:
Тотунун эти бышкан күү,
Токтогул тордон чыккан күү.
Айдалып жүрүп Токтогул,
Айды кайра учкан күү.

Тогуз айрып бир чертип,
Түрмөдөн Токоң чыккан күү.
Комуздун добушун,
Уялуу кыргыз уккан күү.
Тобуна келип чертилген,
Токтогулга кутман күү.

1928-жылы “Тогуз кайрыкты” Токоңдун аткаруусунда музыкавед А.Затаевич нотага түшүрүп алган. Классикага айланган бул күүнү алгачкылардан болуп угармандарга тартуулаган Токтогулдун жакын шакирти Калык болсо, кийинки улантуучулар - Асылбек, Шекербектер. Ойнопто, айтым, куудул күүлөр жанрындагы вариант Калыкта сакталса, Асылбек тартуулаган вариант күү өнөрүндө эң кеңири тараган.

“Найманбай менен беттешүү”. Райымбектин ашында Найманбай ырчы Токтогулду көрө коюп, ошол замат ага карата ырдап коё берет. Токтогул анын сөзүнө жараша жооп кайтарган. Бул ыр Тогуз-Торо району, “Кызыл-Жылдыз” колхозунун мүчөсү Кирдикеев Назардан 1953-жылы жазып алынган. Биринчи жолу 1956-жылы чыккан ырлар жыйнагына киргизилгендиги белгиүү. Кыргыз фондудагы материалдын негизинде эки жол менен ыр кошулду десек болот.

“Найманбай менен беттешүү”

Найманбай

Балаң барда атканда,
Манап аш берип жатканда,
Чуркабай койчу мен эмес,
Мырзабек, Түркүн—эки дөө
Кызматына чапканда.
Томаяк ырчы, Токтогул,
Топ жыйындын ичинде
Тоорусуп чыкчы оюм бар.
Кырдан ашык жылкым бар
Жолугушка сен менен
Башынан кылган шертим бар.

Токтогул:

Башынан билем мен сени,
Балыктын уулу Найманым,
Манапты жандап май жеген,
Шалпаң кулак тайганым.
“Ашка жарчы болдум” – деп,
Адырандап ырдадың.
Тийиштик кылып өзүмө,
“Томаяк” деп сындадың.
Томаяк болсом, тилим бар,
Торгойдой сайрар үнүм бар,
Сураган жокмун, Найманбай,
Мактаныч кылып айтасың,
Сен өлгөндө ооооо, Найманбай,
Алдап алган малы деп,
Кожолор бербес батасын...

Найманбай:

Долононун боорун
Токулдаткан ким болот?
Эси кетип жыгачты
Чокуп жаткан ким болот?
Жалгыз жыгач боорунан
Жарып алган ким экен?
Кара суудан карматып
Балык кылган ким экен?
Тумшугу жок куш салып,
Турна алган ким экен?

Токтогул:

Долононун боорун,
Токулдаткан токмокчу.
Эки жыгач боорунан
Эптеп алган элекчи.
Жалгыз жыгач боорунан,
Жарып алган челекчи.
Кара сууну кайнатып
Каймак алган эмгекчи.
Тумшугу жок кум салып
Турна алган тузакчы.
Туура сөзүн айтпаган,
Тумшуксуз сендей ушакчы (8.31).

“Саратандын кызы качкандагы ыр” жөнүндө айта турган болсок. Саратан дегендин кызы качып кеткенде, кудалап жүргөн кайыны тарабынан кишилер жана күйөөсү келип кызды таап бер деп чатак салат. Токтогул ошол окуянын үстүнөн чыгат да, сексең деген чал күйөөнү мыскылдап, толгон малы туруп, кызын кары адамга саткан Саратанды жемелеп ырдаган. Бул ырды Бешимов Жолчубек 1953-жылы Өзбекстандын Наманган областы, Казанский районундагы колхозчу малчылар Жаныбеков Айдар менен Чикеев Төлөштөн жазып алган. Алар кетментөбөлүк Калчоро дегенден үйрөнүшкөн экен.

“Саратандын кызы качкандагы ыр”

Берем деп турган убакта,
Кызың качты, Саратан.

Табылар бекен качкан кыз,
Бир-эки күн карасаң?
Кайтарып бергин калыңын
Намыс ишке жарасаң,
Тобокел кылып качкан кыз,
Талоонго түштү жан атаң.
Энчилеп жүргөн карынын,
Кайра бергин сыргасын.
Күйөөнү чанып кеткен кыз,
Бар малыңды саттырат, - деп ырдагып жаздырып калгандыгын билебиз (8.17).

Адабияттар:

1. Алагушев.Б ж.б. Кыргыз музыкасынын тарыхынан: Педагогика институтунун музыка факультетинин студенттери үчүн окуу китеби.
- 2.Алимбеков Акматали Кыргыз этнопедагогикасы:
I бөлүк: Респ. Мугалим, адистик берүүчү жогорку, орто окуу жайларынын студ, үчүн окуу куралы. – Б.: 1996, - Б.69
- 3.Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерки.-1988. Ф, “Мектеп”, 1989 -б.208
4. Абдылда Капаров Токтогул: Ырлардагы сырлар.—Б “Кут-Бер”, 2014. – б.240
5. Асан Кайбылда уулу “Кыргыз күүлөрү” Бишкек 2010 - б.42
- 6.Балбай Алагушов “Кыргыз музыкасы”, “Бийиктик” Бишкек-2007. -б.370
- 7.Виноградов В.С, “Токтогул жана кыргыз акындары”, -М,1952.
- 8.Г.Актанова “Комуз таануу” Бишкек – 2009
- 9.Дүйшөналиев К.Ш. Кыргыз эл музыкасы: Окуу китеби. –Б:”Шам”, 2007, - б.400
- 10.Жоошбаев Макей. “Тогуз кайрык”. “Кыргызстан маданияты”, №14.
- 11.Жаки Таштемиров. “Кыргызстан маданиятынын” 1989-жылдын 5-октябрындагы, “Ала-Тоо” журналынын 1991-жылы №2 - санына жарыяланган макалаларда.
- 12.Кыргыз музыкасы: Энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек –2004